

**Van wiegendruk
tot world wide web**

Opgedragen aan Reinder Storm

Marieke van Delft

Van wiegendruk tot world wide web

**Bijzondere collecties en de vele geschiedenissen
van het gedrukte boek**

WalburgPers

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BOEKHANDEL

Nieuwe reeks, Deel XVII

Redactie

Dr. Y.L. Bleyerveld, dr. H.M. van den Braber, dr. M.T.G.E. van Delft (voorzitter), dr. J.L. Salman, dr. M. van Vliet en L. Ijpelaar MA (secretaris).

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van
Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting
Gijselaar Hintzenfonds
Koninklijke Bibliotheek Den Haag
Stichting Art Books and Collections
Stichting Frederik Mullerfonds

© 2015 Marieke van Delft, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Afbeelding omslag: foto Beeldstudio (Koninklijke Bibliotheek)

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Begeleiding namens de BGNB-redactie: dr. Y.L. Bleyerveld en dr. J.L. Salman

Omslagontwerp: Walburg Pers, Zutphen
Vormgeving binnenwerk: Marijke Maarleveld, ViaMare, Zutphen

ISBN 9789057306341
NUR 620

Inhoudsopgave

Kleurenkatern 161

Woord vooraf 9

Proloog 13

Ontwikkeling van de boekgeschiedenis 14

Discussie en debat 16

Het object van onderzoek van de boekhistoricus 17

Boekwetenschap en andere disciplines: circuit, middelpuntvliedende
kracht of driehoek? 19

Methodologisch, toetsbaar en exact 23

In een groots verband 24

DEEL 1: DE COMPLEXITEIT VAN DE BOEKENWERELD

1 Boekillustratie tijdens de overgang van handschrift naar druk. Een Nederlands getijdenboek in 1500 in Parijs gedrukt door Wolfgang Hopyl 29

Boekdrukkunst in Parijs rond 1500 29

Gedrukte getijdenboeken in Parijs 31

De producenten van getijdenboeken in Parijs 35

Illustraties in getijdenboeken 37

Wolfgang Hopyl 39

Het Nederlandse getijdenboek van Hopyl 41

Besluit 47

Bijlage 1.1: Drukkers en edities van getijdenboeken in Parijs
vóór 1501 49

Bijlage 1.2: Pagina's met illustraties en aanvang van onderdelen 53

2 Samenwerking in het boekbedrijf rond 1600. Jan Bouwensz en Jan Paets Jacobszoon, drukkers voor Lodewijk Elzevier 57

Het Leidse boekbedrijf omstreeks 1600 58

Jan Paets Jacobszoon en Jan Bouwensz: twee Leidse drukkers 60

Samenwerking tussen Paets en Bouwensz 62

Drukkers voor Lodewijk Elzevier 66

Besluit 70

- 3 Een Leidse boekhandelaar en zijn bibliotheek rond 1700. Pieter vander Meersche 73**
- Biografische aantekeningen 74
  - Uitgever/boekhandelaar 75
  - Gildeactiviteiten 77
  - De bibliotheek 80
  - Omgang met de boeken 85
  - Het einde van de bibliotheek 90
  - Besluit 91
    - Bijlage 3.1: Fondslijst van Vander Meersche 94
    - Bijlage 3.2: Veilingen gehouden door Vander Meersche 99
    - Bijlage 3.3: Boeken uit het bezit van Vander Meersche 102
- 4 De Flora Batava. Het eerst overzicht van Nederlandse planten in woord én beeld 105**
- Het begin: J.C. Sepp en Zoon 105
  - Redacteuren en uitgevers 107
  - Tekenaars en graveurs 111
  - Inkleuring 114
  - Waarde van het werk 116
  - Besluit 117
- 5 De Vereniging Joan Blaeu, 26 mei 1916 - 11 maart 1938 121**
- Een moeizaam begin 122
  - Doelstelling en leden 127
  - Publicaties 128
    - Bibliothele uitgaven 129
      - Jac. van Looy, *Nieuwjaarsdag* (1919) 129
      - G.A. Bredero's *Liederen* (1919) 130
      - P.C. Boutens, *Beatrijs* (1920) 133
      - Rapiarys* (1929) 134
    - Geplande, maar niet verschenen bibliothele uitgaven 134
    - Overige uitgaven 136
  - Vignetten 136
  - Tentoonstellingen van boekkunst 137
  - Latere jaren en opheffing 140
  - Betekenis van de VJB 142

DEEL 2: NIEUWE WEGEN VOOR BIJZONDERE COLLECTIES

- 6 Bijzondere collecties in de Koninklijke Bibliotheek (Den Haag) 147**
- Inleiding: bijzondere collecties – toen, nu en in de toekomst 147

-
- Geschiedenis van de KB in kort bestek 150
  - Bijzondere collecties in de KB 152
  - De afzonderlijke collecties 155
    - Handschriften 156
    - Oude Drukken 158
    - Zeldzame en kostbare werken (19e/21e eeuw) 193
    - Boekbanden en Papierhistorie 196
  - Algemene ontwikkeling en de toekomst 197
  - Besluit 200
    - Bijlage 6.1: LIBER *Statement* over bijzondere collecties 203
  - 7 Kwantitatief onderzoek op basis van de STCN. Mogelijkheden en aandachtspunten 205**
    - Begin van de STCN 206
    - De STCN als bron voor de geschiedenis van het boek in Nederland 209
    - Aandachtspunten bij de interpretatie van gegevens uit de STCN 214
    - Drukkers/boekverkopers 217
    - Hoe compleet is de STCN? 224
    - Besluit 227
  - 8 *Bibliopolis*. De digitale nationale geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland 229**
    - Nationale geschiedenissen van het boek 229
    - De inhoud van *Bibliopolis* 231
    - Functionaliteit en technologie 235
    - Ontwikkelingen na het project 238
    - Bibliopolis* nu of ‘The Times They Are A-Changin’ 240
    - De digitale nationale geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland? 242
    - Hoe verder? 244
  - 9 Watermerkendatabases en de studie van het vijftiende-eeuwse boek 247**
    - Inleiding 247
    - Vergelijking van twee belangrijke watermerkendatabases: WILC en PO 250
      - WILC: *Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries* 250
      - PO: *Piccard-Online* 252
    - Vergelijking van WILC en PO 253
    - Toeschrijven van incunabelen aan Delftse drukkers op basis van WILC 258
    - Besluit 262
      - Bijlage 9.1: Lijst van boeken volgens HPT gedrukt door hetzij Van der Meer, hetzij Snellaert 263

Bijlage 9.2: Boeken van Van der Meer, gedrukt op hetzelfde papier of op een combinatie van papier als HPT 1 273

10 Digitalisering en het onderzoek naar de geschiedenis van het gedrukte boek 275

- Geschiedenis van digitalisering in de KB 276
- Digitalisering van metadata 278
- Beeld- en ‘boutique’ digitalisering 286
- Tekstdigitalisering 283
- Tekstherkenning 286
- Een terug- en een vooruitblik 289
- Digitale collecties en onderzoek naar het gedrukte boek: *Delpher* 292
- Digital Humanities: definitie en afbakening 300
- Dataservices: data-ontsluiting en onderzoeksinfrastructuren 303
- Geavanceerd gebruik van de STCN-dataset 306
- Andere voorbeelden van het gebruik van de STCN via Linked Data 309
- Besluit 311

Epiloog 315

- De complexiteit van de boekenwereld 315
- Nieuwe wegen voor bijzondere collecties 318
- Reprise: wat is boekwetenschap? 320

Noten 325

Gebuurkte afkortingen 375

Archieven, websites en literatuur 377

- Archieven 377
- Handschriften 377
- Gebuurkte en geciteerde online systemen en websites 377
- Gebuurkte en geciteerde literatuur 379

Lijst van afbeeldingen, tabellen en grafieken 401

- Afbeeldingen 401
- Tabellen 402
- Grafieken 402

Illustratieverantwoording 403

Oorspronkelijke artikelen 405

Register op persoons- en firmanamen 407

Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel 415

Woord vooraf

Sinds 1978 werk ik op de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, vanaf 1983 bij de afdeling (Bijzondere) Collecties. Daar raakte ik steeds meer geïnteresseerd in de wereld van het boek. Van de vele mensen die hierbij belangrijk geweest zijn voor me wil ik er twee met name noemen: Clemens de Wolf en Paul Hoftijzer. Clemens de Wolf nam me aan als Bibliografisch Inlichtingenfunctionaris bij de afdeling Bijzondere Collecties en regelde dat ik het doctoraal bijvak Boekwetenschap in Amsterdam kon volgen. Paul Hoftijzer stimuleerde me in 1989 tijdens een congres van de Werkgroep Zeventiende Eeuw om mijn studie weer op te pakken. In 1994 studeerde ik cum laude bij hem af op de Leidse drukker Jan Bouwensz. Daarop raadde Piet Verkruijsse me aan een dissertatie van die scriptie te maken, maar het moederschap deed me andere prioriteiten stellen. Het plan om te promoveren bleef. Ik schreef artikelen over allerlei onderwerpen uit de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland, maar ruimte en tijd voor een proefschrift vond ik niet.

In 2011 was Jo Tollebeek fellow op de Koninklijke Bibliotheek. Samen bekeken we mijn publicatielijst en hij zag voldoende materiaal dat als basis kon dienen voor een dissertatie. Een onconventionele opzet, gebaseerd op zelfstandig gepubliceerde artikelen die niet geschreven waren om tot een boek te worden samengevoegd. Toch ligt er nu een boek, waarin die artikelen een geheel vormen. Het behandelt aspecten van de complexiteit van de boekenwereld van de vijftiende tot de eenentwintigste eeuw. En het laat zien hoe nieuwe kennisdiensten en digitalisering de bestudering van het boek hebben beïnvloed. En vooral, hoe onderzoek en activiteiten bij een afdeling Bijzondere Collecties kunnen bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van het boek. Ik ben Jo Tollebeek, hoogleraar aan de KU Leuven, dankbaar voor zijn ‘lateraal denken’ bij de opzet van deze dissertatie en zijn begeleiding als promotor. Ook Pierre Delsaerdt, hoogleraar aan de Universiteit Antwerpen, die als copromotor bij dit doctoraat betrokken was, ben ik erkentelijk voor zijn commentaar en bemoediging.

Dit boek is dus gebaseerd op – meer of minder sterk bewerkte – artikelen, geschreven tussen 1992 en 2013. Het laatste hoofdstuk is speciaal voor deze

studie geschreven. Veel collega's en vakgenoten uit binnen- en buitenland hebben meegedacht en meegelezen bij de oorspronkelijke artikelen of de huidige hoofdstukken in dit boek: Lilian Armstrong, Tanja de Boer, Piet Boon, Jan Bos, Karel Bostoën, Ernst Braches, Jan de Bruin, Paul van Capelleveen, Steven Claeysens, Chris Coppens, Cristina Dondi, Mart van Duijn, Nel van Dijk, Hannie van Goinga, Hans Gruys, Jos van Heel, Paul Hoftijzer, Hans Jansen, Ann Kelders, Ina Kok, Anne Korteweg, José de Kruif, J.D. Kruijer, Elsbeth Kwant, Inger Leemans, Ad Leerintveld, Marian Lefferts, Nynke Leistra, C.W.J. Lut, Jean-Dominique Mellot, Jenny Mateboer, Marco de Niet, Carla Oldenburger, R.M.Th.E. Oomes, Nicolas Petit, Ioanna Rapti, Kathryn Rudy, Marcus de Schepper, Nicoline van der Sijs, Marja Smolenaars, Reinder Storm, Els Stronks, Rickey Tax, Gerard van Thienen, Rens Top, Ingeborg Verheul, Astrid Verheusen, Ed van der Vlist, Hanno Wijsman, Lotte Wilms, Mary Beth Winn en Clemens de Wolf – en misschien ben ik zelfs met zo'n lange lijst nog iemand vergeten. De een las één artikel, gaf informatie of suggereerde bepaalde bronnen of een zekere aanpak, anderen lazen meerdere artikelen. Ik bedank hen allemaal hartelijk. In het bijzonder wil ik nogmaals Paul Hoftijzer noemen, die belangrijke vondsten uit het Regionaal Archief Leiden met me deelde, net als Hannie van Goinga. Mijn voorganger Gerard van Thienen dank ik extra omdat hij mij inwijdde in de studie van watermerken en incunabelen. Het was fijn dat Jenny Mateboer in de eindfase van het schrijven van het proefschrift aanbood om het hele manuscript redactioneel door te lezen en meehielp de laatste puntjes op de i te zetten. Elsbeth Kwant is in de afrondingsfase van het proefschrift belangrijk geweest met haar suggesties voor het laatste hoofdstuk en vrolijke aanmoedigingen. Ook bedank ik mijn collega's die steeds hebben willen luisteren naar mijn vorderingen, en de KB in de persoon van Anouk Janssen, die er indertijd voor zorgde dat ik zes weken verlof kreeg om het proefschrift af te ronden. Dit alles heeft geleid tot dit boek: een staalkaart van de mogelijkheden van onderzoek naar het gedrukte boek anno 2015.

Mijn vader Theo van Delft heeft altijd gewild dat ik dokter werd. In 2014 kon ik zijn wens eindelijk in vervulling doen gaan door aan de Universiteit van Leuven te promoveren tot doctor. Hij heeft het niet meer mee mogen maken – hoewel hij het bijna gehaald had. Hij overleed in 2009 op 96-jarige leeftijd. Mijn moeder Ria Weijers heeft mijn gang door de wetenschappelijke wereld helemaal moeten missen door haar vroege dood in 1973. Beiden zouden van deze mijlpaal genoten hebben.

Nu ligt er een handelseditie, waarvoor de hoofdstukken uit het proefschrift opnieuw geactualiseerd zijn. Twee redacteuren van de reeks *Bijdragen tot de*

Geschiedenis van de Nederlandse Boekhandel – Jeroen Salman en Yvonne Bleyerveld – hebben het hele manuscript nogmaals kritisch gelezen en van commentaar voorzien. Dat is het boek zeer ten goede gekomen. De Walburg Pers maakte er een mooi boek van. Ik dank Boele Gerkes voor zijn plezierige begeleiding. Opnieuw geldt de KB, nu in de persoon van Jan Bos, een woord van dank, die deze handelseditie mede mogelijk heeft gemaakt.

Ten slotte het thuisfront. Dat is natuurlijk in dit hele proces het belangrijkste geweest. De bewerking tot handelseditie verliep gestaag. Maar de laatste maanden van de afronding van het proefschrift hebben mijn gezinsgenoten mij geweldig ontzien en gesteund. Rosa met lieve berichtjes uit Delft, Edo met gitaarspel en zang en Reinder – Reinder met alles. Aan hem draag ik dit boek van harte op.

Den Haag, juni 2015

Proloog

Op 16 juli 1717 gingen de Leidse boekverkoper Pieter vander Meersche en zijn vrouw Wyvetje van Groenevelt naar de notaris om een testament op te laten maken. Er werd onder andere gesproken over de particuliere bibliotheek van Vander Meersche, met handschriften en boeken van zijn voorouders. Afgesproken werd dat de bibliotheek onder geen beding mocht worden verkocht, noch als geheel, noch delen daaruit. Vander Meersches weduwe beschikte echter anders. Op 31 mei 1724 en volgende dagen werd de bibliotheek geveild bij de Leidse boekverkoper Dirk (I) Haak.

Het verhaal over de lotgevallen van Pieter vander Meersche en zijn bibliotheek is een van de geschiedenissen van het gedrukte boek die in deze studie te lezen zijn. Het werd geschreven naar aanleiding van enkele incunabelen met aantekeningen van Vander Meersche uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek (KB) in Den Haag. Het is exemplarisch voor de inhoud van deze studie. Hierin zijn tien hoofdstukken opgenomen die alle geschreven zijn met de bijzondere collecties van de KB als uitgangspunt. Op deze manier komen ontwikkelingen in het boekhistorisch onderzoek en het bibliotheekvak in de afgelopen jaren aan bod, en wordt vanuit verschillende invalshoeken belicht hoe een conservator van een afdeling Bijzondere Collecties bij kan dragen aan de kennis van de geschiedenis van het gedrukte boek.

Het onderwerp van het voorliggende boek is dan ook breed: de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland, 1500-2015. Dat is ongeveer de periode waarin het gedrukte boek het belangrijkste tekstuele medium was, waarbij ‘gedrukt boek’ in brede zin moet worden begrepen, dat wil zeggen inclusief tijdschriften en kranten. Halverwege de vijftiende eeuw werd door Johannes Gutenberg in Mainz de boekdrukkunst uitgevonden, in Nederland kwam in 1473 het eerste gedateerde boek van de pers. Aanvankelijk gingen gedrukt boek en handschrift zij aan zij, maar in de loop van de zestiende eeuw werd duidelijk dat het gedrukte boek het dominante tekstuele medium werd. Aan het eind van de twintigste eeuw heeft het gedrukte boek stevige concurrentie gekregen van digitale publicaties. Op dit moment, in het begin van de eenentwintigste

eeuw, is er ruimte voor beide media. Net als bij de mediumtransitie in de vijftiende eeuw bestaan beide media naast elkaar. De opmars van het e-book gaat, zeker in Nederland, minder snel dan werd verwacht, maar internet heeft al het primaat als informatiebron. Of en hoe het gedrukte boek zich zal handhaven is koffiedik kijken, net zoals het voor iemand in de late vijftiende eeuw onmogelijk was om te voorspellen hoe het gedrukte boek en het handschrift zich zouden ontwikkelen.

Ontwikkeling van de boekgeschiedenis

‘Beauty is in the eye of the beholder’ – dat geldt ook voor de bestudering van de geschiedenis van het gedrukte boek. Dé geschiedenis van het gedrukte boek bestaat niet, er bestaan vele geschiedenissen. Focus en invalshoek hangen af van keuzes die de onderzoeker maakt. In de loop der tijd zijn er heel wat verschillende benaderingen gekozen, afhankelijk van de heersende omstandigheden, overtuigingen, mogelijkheden en bestaande kennis.¹

In de ontwikkeling van het vakgebied is te zien hoe de bestudering van het boek zich in steeds grotere kringen om het fysieke object heen is gaan bewegen. De systematische studie van het boek begon in de negentiende eeuw met de nauwkeurige analyse van het materiële object zelf. In de eerste helft van de twintigste eeuw lag de nadruk op onderzoek naar de fysieke productie, daarna was er vooral aandacht voor de manier waarop het boek verspreid werd en vanaf de jaren 1980 kwamen de lezers in beeld. Dit is een schets op hoofdlijnen. Het betekent niet dat begin eenentwintigste eeuw geen onderzoek meer wordt gedaan naar de materiële kant van het boek of naar de verspreiding, maar accenten verschuiven en er komen invalshoeken bij.

De wetenschappelijke bestudering van het boek begon in de incunabelistiek. Bibliothecarissen als Henry Bradshaw in Cambridge (Engeland) en Marinus (M.F.A.G.) Campbell van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag onderzochten halverwege de negentiende eeuw – in correspondentie met elkaar – de oudste gedrukte boeken, door ze per plaats en drukker te ordenen en te vergelijken. Op basis hiervan maakten ze de eerste beredeneerde incunabelbibliografieën.² Deze aanpak ontwikkelde zich in Engeland bij de analyse van teksten van Shakespeare aan het begin van de twintigste eeuw, tot een wetenschappelijke (sub)discipline: de *new bibliography*, later de analytische bibliografie.³ De handboeken van Ronald B. McKerrow (1927), Fredson Bowers (1949) en Philip Gaskell (1972) zijn voor opeenvolgende generaties boekwetenschappers de basis geweest voor hun kennis over de productie van gedrukte teksten en vormden het uitgangspunt bij de beschrijving en bestudering van

gedrukte boeken.⁴ De minutieuze analyse van het fysieke object leverde allerlei gegevens op over de manier waarop boeken werden geproduceerd: over letters, de compositie van de tekst, het papier, de opbouw van de katernen, het drukken, kleinere of grotere correcties, het binden en de illustraties. Tot aan de jaren 1970 was dit verreweg de voornaamste stroming in het boekwetenschappelijk onderzoek, aanvankelijk bedoeld om inzicht te krijgen in de tekst zoals die door de auteur was bedoeld, later ook om de manier te doorgronden waarop het fysieke object was vervaardigd. In Nederland werd deze aanpak beoefend door Wytze Hellinga en zijn leerlingen in de ‘Amsterdamse school’ of ‘school van Hellinga’.⁵ Al heeft het boekhistorisch onderzoek een andere wending genomen (zie hierna), analytische bibliografie wordt nog steeds toegepast, zowel in Nederland als in het buitenland.⁶ Een nuancering van deze methode kwam in de jaren 1960 van binnenuit door het onderzoek van analytisch-bibliograaf Don F. McKenzie, die na bestudering van de archieven van de Cambridge University Press en van archieven van andere drukkers, constateerde dat men in drukkerijen in vroegere eeuwen minder rationeel werkte dan men tot dan toe op grond van de boeken had aangenomen. In tegenstelling tot wat men tot dan toe dacht, stelde hij vast dat één boek gelijktijdig op meerdere persen werd gedrukt – en dat op één pers in eenzelfde periode meerdere boeken gedrukt werden. Hij concludeerde vervolgens dat het onvoldoende is louter de materialiteit van het boek te onderzoeken en dat meer bronnen gebruikt moeten worden voor een goed begrip van het boekbedrijf in de vroegmoderne tijd.⁷ In latere artikelen wees hij er bovendien op dat de fysieke verschijningsvorm van het boek niet alleen informatie geeft over de productie, maar eveneens over de beoogde lezers. Daarom bepleitte hij een sociologische benadering van de bibliografie.⁸

Daarmee sloot hij aan bij de richting die het onderzoek naar het boek eind jaren 1950 in Frankrijk had genomen onder invloed van de Annales-school, een groep historici die de geschiedbeoefening meer wilde laten aansluiten bij de sociale wetenschappen. Het standaardwerk *L’Apparition du livre* (1958) van Lucien Febvre en Henri-Jean Martin, historici uit deze school, heeft het onderzoek naar het boek grondig veranderd.⁹ Zij bestudeerden boeken in relatie tot de maatschappij (‘histoire du livre’), met aandacht voor het boek als handelswaar, voor censuur, privileges en de betekenis van het boek voor de cultuur. Deze benadering heeft geleid tot een indeling van het domein van de boekwetenschap in drie terreinen: productie, distributie en consumptie.¹⁰ Dat leidde tot twee scholen: die van de analytisch bibliografen en die van de onderzoekers volgens het concept van de ‘histoire du livre’, die elkaar soms bestrijden maar ook de vruchten plukken van elkaars werk. Een beknopt overzicht hiervan gaf Frans Janssen in ‘Gevechten in de leeuwenkuil’ (2010), waarbij hij constateerde

dat in Nederland de controverse minder scherp was dan bijvoorbeeld in de Anglo-Amerikaanse wereld.¹¹ Als voorbeeld noemde Janssen de publicatie *Kopij en druk* (1962), waarin de analytisch-bibliografische benadering van de materiële aspecten van het boek door Wytze Hellinga voorafgegaan werd door inleidende artikelen over de geschiedenis van het boek in Nederland volgens de methode van de ‘histoire du livre’ van de hand van Herman de La Fontaine Verwey.¹²

Discussie en debat

De controverse tussen analytische bibliografie en ‘histoire du livre’ blijkt niet het enige discussiepunt te zijn binnen het boekhistorisch onderzoek. Zelfs de benaming van het vakgebied staat niet vast – noch in Nederland, noch in het buitenland. ‘Boekgeschiedenis’, ‘bibliologie’, ‘boekwetenschap’, ‘bibliografie’ – dit zijn termen die in Nederland worden gebruikt om de discipline aan te duiden die zich bezighoudt met de bestudering van de geschiedenis van het (gedrukte) boek.¹³ In de Anglo-Amerikaanse wereld werd het vakgebied lange tijd ‘bibliography’ genoemd, waarmee dan zowel bibliografie in engere zin – het beschrijven van boeken – als boekgeschiedenis werd bedoeld. Voor ‘boekgeschiedenis’ doen daar tegenwoordig ook de termen ‘Book History’ of ‘Print Culture’ opgeld.¹⁴

Maar de discussie gaat over meer aspecten zoals we hierna zullen zien. Recent is deze weer opgelaaid door het artikel ‘Thalassa! Thalassa?’ dat enkele jonge Vlaamse boekhistorici schreven naar aanleiding van het congres ‘Aanstormend en gevestigd’ dat in april 2010 in Utrecht plaatsvond.¹⁵ De bedoeling van die conferentie was om de breedte van het werk van de boekhistoricus voor het voetlicht te brengen. Daartoe waren onderzoekers op het terrein van de boekwetenschap uitgenodigd van zes Nederlandse universiteiten (Amsterdam, Groningen, Utrecht, Leiden, Rotterdam, Nijmegen) en twee Vlaamse (Antwerpen en Leuven). Per sessie gaf steeds een hoogleraar een korte introductie tot zijn vakgroep, waarna een gevestigde en een jonge onderzoeker verslag deden van hun onderzoek. Tussendoor werden nog enkele projecten gepresenteerd. Gedurende de dag trok in korte sessies een rijk scala aan onderwerpen voorbij uit de zestiende tot en met de eenentwintigste eeuw: van de werkzaamheid van een Engelse boekverkoper rond 1700 tot lezen in de negentiende eeuw; van een analyse van het fonds van de twintigste-eeuwse uitgeverij Manteau tot tijdschriftonderzoek in een digitale omgeving. Ondanks – of misschien als gevolg van – de breedte en rijkdom van het gebodene veroorzaakte dit congres de bovengenoemde felle reactie van enkele jonge boekhistorici uit

Vlaanderen. Volgens hen was de teneur van het congres ‘dat wij boekhistorisch onderzoek doen omdat wij dat “leuk” vinden.’¹⁶ Ze riepen op tot meer theoretische reflectie, het stellen van scherpere vragen, een meer interdisciplinaire werkwijze, een statistisch-analytisch gebruik van grote datasets en een meer internationale benadering van de boekwetenschap. In een later nummer van *De boekenwereld* gaven acht boekwetenschappers een reactie, die bestond uit bijval, nuanceringen of tegengas.¹⁷

Afgezien van het feit dat het congres niet bedoeld was voor theoretische beschouwingen en de spreektijd hiervoor ook onvoldoende was, signaleerden de auteurs van ‘Thalassa! Thalassa?’ iets dat vaker geconstateerd is: de Nederlandse boekwetenschap is niet sterk in theoretische beschouwingen.¹⁸ Benaderingen en nieuwe theorieën komen vaak uit het buitenland. Toch is juist in de afgelopen jaren door enkele Nederlandse boekwetenschappers een aantal artikelen geschreven over de grondslagen van het vak en de beoefening daarvan, waarin fundamentele vragen aan de orde kwamen als: Wat is het object van onderzoek van de boekhistoricus?, Hoe verhoudt de boekwetenschap zich tot andere disciplines? en Werkt de boekhistoricus wel methodisch en empirisch genoeg?¹⁹ Deze vragen zullen hier achtereenvolgens aan de orde komen.

Het object van onderzoek van de boekhistoricus

De eerste vraag – Wat is het object van onderzoek van de boekhistoricus? – werd actueel door de digitale ontwikkelingen en de opkomst van het internet. In de jaren tachtig suggereerde de eerder genoemde McKenzie een bredere benadering voor de studie van het boek (‘bibliography’).²⁰ Hij stelde: ‘Bibliografie is de discipline die teksten bestudeert als vastgelegde vormen, en de processen van hun overdracht, inclusief hun productie en receptie.’ Daarbij definieerde hij teksten als volgt: ‘Onder “teksten” versta ik geschreven, gedrukte, beeld-, mondelinge en numerieke data in de vorm van kaarten, prenten en muziek, van geluidsarchieven, van films, van video’s en van alle informatie die via de computer is opgeslagen, eigenlijk alles dus, lopend van inscripties tot de modernste vormen van discografie.’²¹ McKenzie heeft dus een erg breed idee over het begrip ‘tekst’. Deze opvatting heeft in Nederland een belangrijke aanhanger gevonden in de Leidse hoogleraar Adriaan van der Weel die deze gedachte in diverse publicaties verder uitwerkte.²² Daarin pleitte hij voor een nieuwe definitie van boekgeschiedenis als ‘de studie van de geschiedenis van de transmissie van tekst’, die loopt van orale naar digitale transmissie, waarbij handschrift en druk tussenstadia vormen.²³ Het gaat volgens hem om een

keuze die gebaseerd is op de *inhoud* van het ‘boek’ (tekst in brede zin) in plaats van op het *medium* (boek of computer). Alleen op die manier kan diachroon onderzoek plaatsvinden naar de gehele cyclus van tekstoverdracht, bijvoorbeeld hoe een fragment van Homerus via allerlei stadia uiteindelijk een digitale uitgave op het web wordt. Van der Weel gaf zelf een voorbeeld van deze benadering in *Changing our Textual Minds* (2011) waarin hij de verschillende mediumovergangen vanuit het boekhistorische kader productie-distributie-consumptie bestudeerde in breed maatschappelijk perspectief.²⁴

Deze opvatting was niet nieuw. Al in 1997 brak Marco de Niet, tegenwoordig directeur van Stichting Digitaal Erfgoed Nederland (DEN), een lans voor uitbreiding van het vak *boekgeschiedenis* tot *informatiegeschiedenis*: ‘Het boeiende van het Internet is dat het een nieuw medium is voor de verspreiding van tekst. De studie naar de productie en verspreiding van menselijke cultuuruitingen in de vorm van geschreven teksten dient mijns inziens [= MdN] andere media die dezelfde ideële waarde hebben als gedrukte werken niet uit te sluiten.’²⁵ Deze overtuiging had De Niet in 2013 nog steeds. Hij is van mening dat codexgeschiedenis geen recht doet aan de multidisciplinaire ontwikkeling van het vak, die automatisch vage, geen strak afgebakende grenzen teweeg brengt. Bestudering van louter de codex kan een subdiscipline zijn, maar een codex functioneert volgens De Niet altijd in relatie tot de andere media.²⁶

Internationaal kreeg Mckenzie’s benadering eveneens bijval.²⁷ Bovendien wordt het digitale boek in het buitenland steeds vaker vanzelfsprekend als onderdeel van de boekgeschiedenis gezien. De Amerikaanse boekhistoricus Robert Darnton schreef bijvoorbeeld bij meerdere gelegenheden over de invloed van internet en digitalisering op het boek en bibliotheken.²⁸ En in de tweede druk van *The Book History Reader* (2006) werd een vijfde sectie toegevoegd met drie artikelen over ‘The Future of the Book’, waarin verschillende visies op het wel al dan niet blijven bestaan van het boek geschetst werden. Maar dat betekende niet dat de samenstellers van deze reader het digitale boek tot het terrein van de boekgeschiedenis rekenden. In de inleiding tot deze sectie schreven ze: ‘Book History as a field of study marks both an end and a beginning. It is clear that as we move into an era marked by discussions of the “new” electronic revolution, the “old” print revolution, begun in the fifteenth century, assumes a clearer focus and a natural closure.’²⁹

Dit is in lijn met de opvatting van de Amsterdamse boekhistoricus Wim Heijting. Hij betoogde in 2004 dat het boek (de codex) gedefinieerd moet worden als ‘één van de spelers in het “systeem” van de media’, maar met een eigen geschiedenis, wetmatigheden, technieken en vraagstukken. Hij stelde dat het terrein van de communicatie- en mediageschiedenis veel te breed is om goed werk af te kunnen leveren.³⁰ In een latere publicatie reageerde Heijting

nog directer op Van der Weel: ‘Dit tekstonderzoek is nuttig en belangrijk, en zal dat ook blijven, zeker als de nieuwste media erbij worden betrokken. [...] Echter, ook al kan het zinvol zijn om daarbij methoden toe te passen die ontleend zijn aan de bibliografie, het terrein is niet dat van de bibliografie, en al helemaal niet dat van de boekgeschiedenis’.³¹ Volgens Heijting is het boek een afzonderlijk medium in een complex systeem van media, die in relatie staan tot elkaar en elkaar soms overlappen. Het lijkt enigszins om een definitiekwestie te gaan: men is ervan overtuigd dat een vergelijking tussen verschillende tekstuele verschijningsvormen zinvol is, maar er bestaat geen overeenstemming over de vraag of de bestudering van digitale media een taak is van de boekhistoricus of van een andere – mogelijk nieuwe – discipline binnen de mediageschiedenis.

Als conservator sluit ik me aan bij de opvatting van Heijting. Wordt gekeken naar de historische productie en verschijningsvorm van het gedrukte boek, dan ligt een codexgerichte benadering voor de hand. Zoals er een onderscheid is tussen de codicoloog die met specifieke kennis middeleeuwse handschriften bestudeert en de analytisch bibliograaf die zich gewapend met andere specialistische kennis bezighoudt met het onderzoek van het gedrukte boek, zo zal ook de internetspecialist vanuit zijn expertise de geschiedenis van de ‘fysieke’ verschijningsvorm van teksten op het internet bestuderen. Alle drie kunnen ze vanuit een gemeenschappelijke benadering – productie-distributie-consumptie, of zelfs de analytische bibliografie³² – vragen beantwoorden als: Wat is uit de fysieke verschijningsvorm af te leiden over de productiewijze? Hoe wordt tekst via dit medium verspreid? Wat betekent de verschijningsvorm voor de boodschap die overgebracht wordt, of voor de beoogde lezer? Zo kunnen zij alle drie bijdragen tot kennis over de diachrone verspreiding van teksten vanuit hun eigen expertise, over het medium en over de technische aspecten ervan.³³ Er zal meer of minder overlap zijn en interdisciplinaire samenwerking is nodig. Of dit onderzoek naar de productie-distributie-consumptie van teksten in brede zin dan tot mediageschiedenis of boekgeschiedenis wordt gerekend is secundair.

Boekwetenschap en andere disciplines: circuit, middelpuntvliedende kracht of driehoek?

Over de tweede vraag – Hoe verhoudt boekwetenschap zich tot andere disciplines? – werd eind jaren 1980 gediscussieerd door de Leidse ‘histoire du livre’-boekhistoricus Bert van Selm en de Amsterdamse analytisch-bibliograaf Piet Verkruijse.³⁴ Vooral de gedachtewisseling over het proefschrift van Van Selm

in 1988 is zeer behartigenswaardig. Van Selm was ervan overtuigd dat boekwetenschap een zelfstandige discipline was, terwijl Verkruisje zich afvroeg of de biblioloog wel een eigen doelstelling had en of het niet zo was ‘dat de boekhistorie het meest gebaat is bij neerlandici-boekhistorici voor de neerlandistisch-literaire aspecten van de zaak [...] bij juristen-historici die speciaal studie maken van het juridisch drukwerk enz. enz.’?

Deze discussie weerspiegelt de positie die boekwetenschap inneemt. Als aparte discipline is het vak relatief nieuw. In Nederland werd in 1954 een leerstoel voor de Wetenschap van het boek en de bibliografie ingesteld vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting en vanaf dat moment kon in Amsterdam een doctoraal bijvak boekwetenschap gevolgd worden. Het vak verwierf zich sindsdien een vaste plek in het academische landschap; het werd echter geen afzonderlijke studie in Nederland en Vlaanderen. Boekwetenschap kan in de bachelor louter als minor bij een andere studie gekozen worden.³⁵ De universiteiten van Amsterdam en Leiden bieden wel een masteropleiding boekwetenschap en aan diverse andere universiteiten en hogescholen kunnen cursussen gevolgd worden.³⁶ Dit heeft wereldwijd geleid tot specialisten in het vak waarvoor zowel internationaal als nationaal verenigingen opgericht werden. In 1991 verenigden boekwetenschappers zich wereldwijd in de *Society for the History of Authorship, Reading and Publishing* (SHARP). Op het jaarlijkse SHARP-congres of op de discussielijst *SHARP-L* bespreken ze boekhistorisch onderwijs en onderzoek.³⁷ In Nederland bestaat sinds 1994 de Nederlandse Boekhistorische Vereniging (NBV) en in Vlaanderen sinds 1996 de Vlaamse Werkgroep Boekgeschiedenis (VWB), die vergelijkbare activiteiten op nationaal niveau bieden.

Han Brouwer, indertijd bezig met onderzoek naar leescultuur in Zwolle, schreef in 1994 als hoofdredacteur van het eerste *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, dat het model van productie-distributie-consumptie uit de ‘histoire du livre’ de ramen en deuren van de wereld van het boek wijd open zette en vervolgde: ‘Hedentendage lijkt in plaats van een eenduidige discipline veeleer gesproken te moeten worden van een uitwaaiend multidisciplinair onderzoeksveld [...] maar met een gemeenschappelijk, overkoepelend idee: de plaats van het boek in de ontwikkeling van cultuur en maatschappij’.³⁸ Vijf jaar later signaleerde ook de Leidse hoogleraar Paul Hoftijzer veel uitwaaiing en zelfs versnippering.³⁹ Uitgaande van die multidisciplinaire benadering zag Jeroen Salman in 2008 juist een tegengestelde beweging: boekgeschiedenis als middelpuntvliedende kracht.⁴⁰ Hij stelde dat boekwetenschap weliswaar gevoed wordt door een interne levensader, maar vooral door een externe, die voortkomt uit interactie met andere disciplines. Salman benadrukte dat boekwetenschap de relevantie van het onderzoek naar het boek moet uitdragen en dat andere disciplines open moeten staan voor de bijzondere eigenschappen van

het gedrukte boek. Boekwetenschap functioneert naar zijn mening als ‘interdisciplinair kruispunt’ of ‘knooppunt van een reeks geschiedenissen’.⁴¹

Niet alleen in Nederland werd de multidisciplinariteit van de boekwetenschap gesignaleerd. Het deed de Amerikaanse boekhistoricus Robert Darnton ruim een kwarteeuw geleden, in 1982, besluiten een ‘communicatiecircuit’ op te stellen dat gebruikt zou kunnen worden bij boekhistorisch onderzoek in context. Hij zette alle actoren die betrokken waren bij de productie-distributie-consumptie van het boek in een schema en maakte hierin ruimte voor de economisch/sociale, politiek/juridische en intellectuele factoren die het boekbedrijf beïnvloedden.⁴² Op die manier probeerde hij ‘enige afstand te nemen van deze op hol geslagen interdisciplinaire situatie [...] het onderwerp als geheel te [...] zien’.⁴³ Eén van de eersten die dit model toepaste in Nederland was de Leidse boekhistoricus Berry Dongelmans in 1986.⁴⁴ Hij concludeerde dat het model van Darnton een positieve werking had, maar dat het een illusie was dat hiermee een totale context zou kunnen worden gegeven – en dat de vragen die worden gesteld en de antwoorden die daarop volgen, altijd afhankelijk blijven van de achtergrond van de onderzoeker.

Het communicatiecircuit van Darnton voorzag kennelijk in een behoefte want het heeft wereldwijd veel weerklank gevonden, al buitelen de onderzoekers over elkaar heen om te vertellen dat het een schema is, en geen theorie of model. In vrijwel ieder boekhistorisch proefschrift wordt het communicatiecircuit genoemd en vaak ook afgebeeld. Vijfentwintig jaar later – in 2007 – heeft Darnton een artikel geschreven waarin hij het schema herzag. Hij was overdonderd door de impact ervan, omdat het volgens hem slechts bedoeld was als hulpmiddel en niet als een model zoals in de economie gangbaar is.⁴⁵ Hij had er verdergaande specialisatie en fragmentatie binnen de boekwetenschap mee willen voorkomen. Hij schreef dat hij geregeld voorstellen tot aanpassing van het schema, of een nieuwe opzet ervoor, toegestuurd kreeg, die samen inmiddels een stapel van ‘impressive height’ vormden.⁴⁶ Zijn voorkeur ging uit naar het model van Thomas Adams en Nicholas Barker (1993) dat, uitgaande van Darnton, zich concentreerde op de processen die plaatsvinden ten aanzien van het object ‘boek’, en niet op de actoren/mensen.⁴⁷ Darnton waardeerde vooral het stadium ‘survival’ dat zij toegevoegd hadden, waarmee ze een plaats gaven aan de langetermijnwerking van boeken. Hiermee kregen ook bibliotheken een plaats binnen het circuit. Een nieuw, aangepast schema gaf hij echter niet. En de nieuwe (interdisciplinaire) onderzoeksmogelijkheden die hij tot besluit voorstelde, verbreden het vak eerder dan dat ze specialisatie en fragmentatie voorkomen.⁴⁸

Het eenvoudigste overzicht van de positie van de boekwetenschap binnen andere disciplines is van de Canadese hoogleraar Leslie Howsam. Volgens haar

zijn drie disciplines van belang bij het onderzoek naar het boek: geschiedenis, letterkunde en bibliografie; vanuit de geschiedenis wordt met name gekeken naar het boek als actor – naar wat erdoor in beweging gebracht is; vanuit de literatuur ligt de focus op tekst en tekstkritiek en vanuit de bibliografie op het boek als materieel object. Ze plaatste de drie disciplines in een driehoek met de verschillende subdisciplines op de zijden. Als positiebepaling is dit model door zijn eenvoud zeer instructief.⁴⁹ Zij besprak nog twee andere methoden: die van Peter D. McDonald, die in 1997 door een combinatie van het communicatiecircuit van Darnton met de veldtheorie van Pierre Bourdieu tot een 3D-aanpak kwam, en die van James A. Secord die drie jaar later, in 2000, Darwins ‘Survival of the Fittest’ toepaste op opeenvolgende edities van een tekst.⁵⁰

Het bovenstaande is illustratief voor nieuwe theorievorming binnen de boekwetenschap. Benaderingen die de afgelopen jaren opgang hebben gemaakt, zijn vrijwel allemaal afkomstig uit andere disciplines. De veldtheorie van Bourdieu die de Utrechtse literatuur-/boekhistoricus Frank de Glas bij zijn onderzoek⁵¹ inspireerde, is afkomstig uit de sociologie, net zoals de sociale netwerkanalyse die de Utrechtse cultuur-/boekhistoricus José de Kruijff toepaste bij het onderzoek naar het uitgeven van poëzie in het begin van de negentiende eeuw⁵². De theoretische onderbouwing van de bestudering van paratext – alles wat bijdraagt aan de manier waarop een tekst door de lezer annex koper wordt ontvangen – die de Leidse boekhistoricus Berry Dongelmans toepaste bij de bestudering van de trilogie, is ontwikkeld door de literatuurwetenschapper Gérard Genette.⁵³ Claartje Rasterhoff gebruikte als economisch historicus bij haar onderzoek naar de creatieve industrie in de Republiek (1580-1800) de clustertheorie uit de economie.⁵⁴ Eltjo Buringh en Jan Luijten van Zanden benaderden de boekgeschiedenis economisch en gebruikten het boek als indicator voor het meten van welvaart.⁵⁵

Feitelijk is alleen de analytische bibliografie, hoewel ontwikkeld in de context van de bestudering van literaire teksten, een methode en vaardigheid die eigen is aan de boekhistoricus. Teruggrijpend op de discussie tussen Van Selm en Verkruijsse onderschrijf ik de stelling van Verkruijsse: voor de bestudering van het boek in al zijn facetten is een interdisciplinaire benadering nodig. Pas dan komt het boek in zijn totaliteit tot zijn recht. De analytische bibliograaf heeft verstand van het boek en de manieren van produceren, verspreiden en consumeren ervan. Maar dit moet verbreed worden door de historische context erbij te betrekken, of de inhoud van het boek. Pas dan kan de plaats van het boek in de cultuur en maatschappij worden doorgrond. Boekhistorisch onderzoek vraagt om een samengaan van disciplines. Een boekhistoricus brengt sowieso kennis van een ander vakgebied mee omdat boekwetenschap in de bachelorfase geen aparte opleiding is. Dan nog kan het nodig zijn andere disciplines bij

het onderzoek te betrekken voor terreinen waarop deze minder onderlegd is. Omgekeerd moeten wetenschappers uit andere disciplines die zich bezighouden met het boek, boekwetenschappers bij hun onderzoek inschakelen. Zo zou het eerder genoemde onderzoek van Buringh en Van Zanden veel gewonnen hebben als hier een boekhistoricus bij betrokken geweest zou zijn. Hun opzet is interessant maar de benadering van het boek is globaal en gespeend van de nodige nuanceringen bij het gebruik van boekhistorische bestanden.⁵⁶ De complexiteit en veelzijdigheid van het boek vraagt om een interdisciplinaire benadering, om goede samenwerking en zelfs synergie tussen de verschillende disciplines. In dat gebied van contact en gedeelde interesses kunnen wederzijds begrip en dialoog tot stand komen.

Methodologisch, toetsbaar en exact

Ten slotte de derde vraag: Werkt de boekhistoricus wel methodologisch en empirisch genoeg? Sommige onderzoekers als De Kruif zijn van mening dat dat niet het geval is. Zij analyseerde 117 artikelen uit het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* en concludeerde dat het overgrote deel van deze artikelen bestond uit beschrijvende studies.⁵⁷ Zij signaleerde dat boekhistorische publicaties dikwijls ‘verhalend’ zijn en miste vaak een verklaring van de methodologische uitgangspunten. In hetzelfde artikel liet ze zien hoe met een model dat ze ontleende aan de economie – ‘substitueerbaarheid van een goed’ – de Amsterdamse uitgeverij de Buitenkant kon worden onderzocht. Boekhistorici moeten volgens haar modellen gebruiken met gedefinieerde variabelen en verbanden. In haar optiek is er teveel casuïstiek en te weinig aandacht voor dynamische processen in het onderzoek binnen de wereld van het boek, wordt er te weinig gewerkt met modellen die empirisch onderzocht worden. In haar proefschrift gaf ze een voorbeeld van hoe het volgens haar wel zou moeten.⁵⁸ En de hiervoor genoemde studies, die theorieën uit andere disciplines binnen de boekwetenschap toepasten, vormen ook een uitzondering op het door haar geconstateerde gebrek aan methodologie in de boekwetenschap.

Wat betreft de empirie: de noodzaak hiervoor is in het buitenland al langer onderkend. In de sectie ‘Methods and Approaches’ in *A Companion to the History of the Book* (2007) besprak Alexis Weedon de ‘bibliometrie’, de methode van kwantificeerbaar boekhistorisch onderzoek. Zij betoogde dat de bronnen hiervoor door drie groepen geleverd worden: het boekenvak; de wetenschap, bibliothecarissen en bibliofielen; de overheid.⁵⁹ Vervolgens gaf ze een op de Angelsaksische wereld georiënteerd overzicht van deze bronnen en liet ze zien hoe deze gebruikt kunnen worden en waar men bij kwantitatief onderzoek op moet letten. In

Nederland zijn bepaalde bronnen niet voorhanden omdat hier in de vroegmoderne tijd geen centrale overheid bestond. Er is geen centrale registratie van drukkers/boekverkopers zoals The Stationer's Company, er was (en is) geen wettelijk depot waardoor alle publicaties werden vastgelegd. Maar bronnen als het *Nieuwsblad voor den boekhandel* (1836-1980; onder verschillende titels) of de nationale bibliografie, 'de Brinkman' (1832-2001; onder verschillende titels) kunnen voor de latere periode uitstekend gebruikt worden. En de *Short-Title Catalogue Netherlands* (zie hoofdstuk 7) dient vaak als bron voor onderzoek in de vroegmoderne tijd. Zoals we al eerder zagen stelden Buringh en Van Zanden op basis van dit systeem het welvaartsniveau in Nederland vast en gebruikte Claartje Rasterhoff de STCN voor haar onderzoek naar de invloed van concentratie van bedrijven bij de ontwikkeling van de boekproductie.⁶⁰ Goran Proot ontwikkelde een model waarmee op basis van de STCN bepaald kan worden hoeveel boeken werkelijk gedrukt zouden zijn in een bepaalde periode.⁶¹

Toch constateerde De Kruif op basis van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* dat veel boekhistorisch onderzoek in Nederland verhalend is en riep ze op tot meer methodologie en empirisme. Zij raakte aan een discussie die algemeen binnen het historisch onderzoek speelde in de jaren 1970-1990: narratieve geschiedschrijving versus geschiedenis als sociale wetenschap.⁶² Aanhangers van de laatste stroming betoogden dat historisch onderzoek moest worden verricht volgens de methoden van de empirische wetenschap. Deze discussie leek voorbij, maar is nu weer actueel dankzij de mogelijkheden tot kwantificeren binnen de Digital Humanities.⁶³

In een groots verband

Hoe past dit boek in deze discussies? Welke benadering is gekozen bij de bestudering van de verschillende onderwerpen en welke opvatting over de beoefening van het vak is hieruit te distilleren? Deze studie bevat een keuze uit eerder gepubliceerde artikelen, geschreven in de periode dat ik als boekhistoricus werkte bij de KB. Voor deze uitgave zijn deze geactualiseerd en meer of minder sterk herschreven. Als zodanig vormt dit boek een afspiegeling van een ruim dertigjarige loopbaan bij de bijzondere collecties van de KB en van de ontwikkelingen in het boekhistorische onderzoek en bibliotheekvak in deze periode. In alle artikelen wordt een object of kennisdienst uit de KB als uitgangspunt genomen of gebruikt voor onderzoek naar de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland.

In het eerste deel, 'De complexiteit van de boekenwereld', worden verschillende onderwerpen uit de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland

uit vijf verschillende eeuwen onderzocht. Daarbij is gekozen is voor een codexgerichte benadering in context. Hierbij is een enkel boek of een individuele casus object van studie: een vijftiende-eeuws getijdenboek, drukkers die werkten voor de zestiende-eeuwse boekverkoper Lodewijk Elzevier, enkele incunabelen met handschriftelijke aantekeningen uit de achttiende eeuw, een negentiende-eeuwse flora en een vroeg twintigste-eeuws genootschap voor bibliofielen. De fysieke objecten worden geanalyseerd om meer te weten te komen over de manier waarop ze gemaakt of gedistribueerd of verspreid zijn. Daarnaast worden archieven en online catalogi gebruikt. Er wordt geëxploreerd hoe grote databestanden als de *Incunabula Short Title Catalogue* (ISTC) en de *Short-Title Catalogue, Netherlands* (STCN) het mogelijk maken de objecten in context te plaatsen. Er is niet voor één benadering gekozen, maar gebruik gemaakt van het gevarieerde palet aan mogelijkheden binnen de boekwetenschap. Per hoofdstuk zal het accent anders liggen. Soms zal het meer gaan om de productie, dan weer om de verspreiding of de consumptie van het boek, of een combinatie daarvan.

In het tweede deel, 'Nieuwe wegen voor de bijzondere collecties', zal worden nagegaan hoe bijzondere collecties functioneren in deze tijd van technische vernieuwing. Dit deel opent met een algemeen hoofdstuk over de bijzondere collecties van de KB, waarin wordt beschreven welke gevolgen de digitalisering van de maatschappij heeft voor het werk met bijzondere collecties en de organisatie daarvan. Vervolgens zijn hoofdstukken gewijd aan boekhistorische kennisdiensten die in de afgelopen decennia vanuit de bijzondere collecties zijn geëntameerd: de *Short-Title Catalogue, Netherlands* (STCN), *Bibliopolis* en *Watermarks in Incunabula printed in the Low Countries* (WILC). Hun ontwikkeling wordt beschreven en in enkele casestudy's worden de mogelijkheden van de STCN en WILC getoetst. Het laatste hoofdstuk beschrijft de geschiedenis van de digitalisering bij de KB. Tevens wordt onderzocht hoe de resultaten daarvan gebruikt kunnen worden bij de bestudering van de geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland.

Beide delen tezamen laten zien dat een conservator op meerdere manieren de boekwetenschap kan dienen. Allereerst natuurlijk door bijzondere objecten te verwerven en deze te ontsluiten en bekend te maken. En verder door bij te dragen aan de ontwikkeling van kennisdiensten en systemen die ter beschikking gesteld worden aan onderzoekers. Ten slotte door zelf onderzoek te doen. Niet alleen vanwege de onderzoeksresultaten, maar ook om daardoor de collectie goed te leren kennen en beter uit te kunnen dragen, en vooral om vanuit eigen inzicht in de onderzoekspraktijk te ervaren waar onderzoekers behoefte aan hebben.⁶⁴

Boekwetenschap is en blijft een discipline ‘in een spagaat’ omdat een ‘ambigue cultureel object’ wordt bestudeerd.⁶⁵ Zoals we hierboven hebben gezien, is het een vak waarin veel disciplines en benaderingen samenkomen en geleende theorieën worden gebruikt. Om terug te komen op het kritische stuk van de Vlaamse boekhistorici uit 2010: er is er geen sprake van moegestreden boekhistorici die gezapig en gearriveerd achteroverleunen of slechts boekhistorisch onderzoek doen dat ‘leuk’ is, zonder enige methode of verantwoording.⁶⁶ Zoals uit deze proloog moge blijken is boekgeschiedenis een palet met vele kleuren, of misschien wel een veelkoppige draak. Alleen op metaniveau is overeenstemming te bereiken over de doelstelling van het vak, zoals het voorstel dat Kevin Absillis, een van de auteurs van ‘Thalassa! Thalassa?’, deed in februari 2012 op de Expert Meeting over de toekomst van de boekwetenschap.⁶⁷ Hij suggereerde dat het hoge aanzien van het gedrukte woord en de manier waarop dit zich in onze cultuur manifesteert, door hem ‘Gutenberg-nostalgie’ genoemd, wellicht een bruikbaar overkoepelend onderzoeksthema binnen de boekwetenschap zou kunnen zijn. Als abstract concept incorporeert dit zowel analytische bibliografie als ‘histoire du livre’ – maar door de toevoeging ‘het gedrukte woord’ wordt het vak beperkt tot de gedrukte codex. Bovendien, zodra dit thema praktisch uitgewerkt wordt, komt hetzelfde scala aan benaderingen en vragen boven: Wat is een boek? Wordt dat onderzocht vanuit de analytische bibliografie of in de brede maatschappelijke context van de ‘histoire du livre’? Wordt daarbij gebruik gemaakt van theorieën uit de literatuursociologie, de kwantitatieve benadering van de Digital Humanities enzovoorts? Het boek heeft nu eenmaal meerdere functies: handelsobject, artefact en betekenisdrager.

Er bestaat geen eenduidig antwoord op de hierboven weergegeven kwesties. Het feit dat tot nu toe alle discussies niet meer opgeleverd hebben dan aanbevelingen dat ‘het werkkterrein duidelijk afgebakend moet worden’ of dat er een ‘werkgroep theorie’ moet worden opgericht, geven aan dat het lastig is om te komen tot welomschreven en heldere programma’s hoe boekgeschiedenis bedreven en geschreven moet worden.⁶⁸ Bij de diverse faculteiten en opleidingen wordt gewerkt in curricula met verschillende benaderingen die mijns inziens helemaal niet tot één welomschreven programma samengevoegd hoeven te worden. Vanwege de vele facetten van het boek zullen altijd meerdere benaderingen mogelijk blijven. Deze studie is daar met ‘vele geschiedenissen van het boek’ een voorbeeld van.

DEEL 1

DE COMPLEXITEIT VAN DE BOEKENWERELD